

Skutek krajowy prawa Unii Europejskiej

Wprowadzenie

Trzydzieści lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej (UE) w połączeniu z okresem przed 1 maja 2004 roku, w którym trwały wieloletnie negocjacje akcesyjne i przygotowania do wejścia Polski do Wspólnoty i Unii, to czas wystarczający aby unijna rzeczywistość stała się nieodłącznym elementem polskiej rzeczywistości wewnętrznej i to na wielu płaszczyznach.

Jak wskazywał R. Grzeszczak podsumowując pierwsze pięć lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej, skutki owego członkostwa widoczne były we wszystkich trzech płaszczyznach władzy – prawodawczej (pojawił się bowiem obok prawodawcy polskiego również prawodawca unijny), wykonawczej (na szczeblu centralnym – poprzez współpracę administracji krajowej z administracją unijną a także uczestnictwo rządu w procesie prawodawczym) i sądowniczej (poprzez obowiązek zapewnienia właściwego stosowania prawa UE)¹.

Mimo obecnych fal kryzysu przetaczającego się nad Unią (fal niesionych problemami uchodźstwa i migracji, finansów państw członkowskich, wyjścia Wielkiej Brytanii ze wspólnoty europejskiej czy obaw o praworządność), funkcjonowanie w ramach Unii jest stanem faktycznym i prawnym, z którego korzystamy na co dzień. Na uniwersytetach w całej Polsce studiuje dzisiaj studenci nie znający obowiązku paszportowego w ramach państw unijnych, dla których możliwość odbycia części studiów na partnerskich uczelniach w innym kraju, ze wsparciem finansowym programu Erasmus, stało się już nie tyle korzystnym wyróżnieniem i nowością, ile oczywistą, naturalną możliwością. Podróżując po Europie, a także poza nią, studenci korzystają

---

* Doktor nauk prawnych. Adiunkt w Zakładzie Prawa Międzynarodowego Publicznego Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.

¹ R. Grzeszczak, *Prawnoustrojowe konsekwencje członkostwa Polski w Unii Europejskiej – wybrane aspekty z perspektywy pięciu lat praktyki członkostwa*, [w:] *Polska pięć lat w Unii Europejskiej*, S. Konopacki (red.), Łódź 2009, s. 103-118.

również z ochrony jaką daje im bezpośrednio prawo unijne w przypadku opóźnionych czy odwołanych lotów².

Z badań Eurobarometru wynika, że trzech na czterech Polaków „popiera wspólną politykę obrony i bezpieczeństwa państw członkowskich Unii Europejskiej oraz swobodny przepływ obywateli Wspólnoty, którzy mogą mieszkać, pracować, uczyć się i prowadzić własną działalność gospodarczą w dowolnym miejscu Unii Europejskiej”. Mniejsze jest co prawda poparcie dla wspólnej waluty (tylko 34% Polaków popiera Europejską Unię Gospodarczą i Walutową z walutą euro), ale aż 71% z nas czuje się obywatelami Unii Europejskiej (a ten wynik jest wyższy niż przeciętna unijna wynosząca 64%)³.

Można także pokusić się o stwierdzenie, że coraz lepiej radzimy sobie ze świadomością prawną w kontekście specyfiki prawa Unii Europejskiej. Przykładem z ostatnich lat może być zamieszanie wywołane brakiem implementacji dyrektywy z 2011 roku umożliwiającej leczenie za granicą, w innym państwie członkowskim UE⁴. Rząd polski nie wprowadził postanowień dyrektywy do prawa krajowego na czas, a mimo to pacjenci rozpoczęli leczenie w ośrodkach w Niemczech, czy Czechach mając świadomość, że prawa przyznane im w dyrektywie muszą zostać wyegzekwowane niezależnie od braku jej implementacji do prawa krajowego. Być może trochę jeszcze intuicyjnie, ale też w miarę pewnie wiedzieli, że gwarantują im to zasady: pierwszeństwa prawa Unii Europejskiej nad prawem krajowym w przypadku kolizji obu norm, skutku bezpośredniego tego prawa (czyli zabezpieczenia jasno wyrażonych w przepisach praw jednostki), a w kontekście dochodzenia roszczeń przed sądem krajowym – zasada skutku pośredniego prawa Unii Europejskiej (znanej także jako zasada pro unijnej interpretacji prawa krajowego, obowiązkowej do zastosowania w polskich sądach i innych organach stosujących prawo). W efekcie skorzystania z opieki transgranicznej na podstawie tej dyrektywy, sądy polskie przyznają pacjentom rację i nakazują

---

² Rozporządzenie 261/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 lutego 2004 roku ustanawiające wspólne zasady odszkodowania i pomocy dla pasażerów w przypadku odmowy przyjęcia na pokład, albo odwołania lub dużego opóźnienia lotów (Dz. Urz. UE L 46).

³ Zob. *Standardowy Eurobarometr 84. Raport Krajowy. Opinia publiczna w Unii Europejskiej. Polska. Jesień 2015*, tryb dostępu: <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion> [20.06.2016], s. 2, 4 i 5.

⁴ Dyrektywa 2011/24/UE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 9 marca 2011 r. w sprawie stosowania praw pacjentów w transgranicznej opiece zdrowotnej (Dz. Urz. UE L 88).

Narodowemu Funduszowi Zdrowia zwrot kosztów leczenia poza granicami Polski⁵.

W związku z tym, iż niniejszy tekst jest niejako wprowadzeniem do wybranych, szczegółowych zagadnień umiędzynarodowienia obrotu krajowego, jego zadaniem jest wyjaśnienie specyfiki prawa Unii Europejskiej w kontekście skutku krajowego tego prawa, czyli skutku jaki wywiera w porządkach prawnych unijnych Państw Członkowskich, ze szczególnym uwzględnieniem miejsca prawa unijnego w polskim systemie prawnym.

Specyfika prawa Unii Europejskiej wobec prawa międzynarodowego publicznego

Pojęcie „prawo Unii Europejskiej” ewoluowało w historii równoległe z procesem rozwojowym Wspólnot Europejskich i samej Unii. Na potrzeby niniejszego opracowania wskazać należy jedynie współczesne, w miarę jednoznaczne rozumienie tego pojęcia ukształtowane po wejściu w życie Traktatu Lizbońskiego i po eliminacji dychotomii prawa wspólnotowego i prawa Unii Europejskiej. Można przyjąć, że dzisiaj prawem Unii Europejskiej określa się „całościowy kształt norm prawnych regulujących funkcjonowanie UE jako organizacji międzynarodowej”⁶.

Jest to naturalnie specyficzny porządek prawny, tak jak sama Unia nie jest tradycyjną, a raczej specyficzną organizacją międzynarodową ze względu na zakres kompetencji przekazanych przez Państwa Członkowskie na poziom UE. Specyfika owa objawia się tak w kontekście relacji prawa UE z prawem krajowym państw członkowskich, jak w kontekście umiejscowienia tego prawa wobec porządku prawa międzynarodowego publicznego.

Nie ma wątpliwości, iż fundament prawa Unii Europejskiej stanowią dwa traktaty założycielskie: Traktat o Funkcjonowaniu Unii

---

⁵ Tak np.: 10 czerwca 2014 roku – Sąd Rejonowy dla Krakowa-Śródmieścia w Krakowie Wydział I Cywilny; 30 czerwca 2014 roku – Sąd Rejonowy Katowice-Zachód w Katowicach.

⁶ Tak np.: M. Cesarz, *Porządek prawny Unii Europejskiej*, [w:] *Procesy integracyjne i dezintegracyjne w Europie*, A. Pacześniak, M. Klimowicz (red.), Wrocław 2014, s. 185.

Europejskiej z 1957 roku⁷ oraz Traktat o Unii Europejskiej z 1992 roku⁸, będące – z punktu widzenia porządków Państw Członkowskich – klasycznymi umowami międzynarodowymi, zatem związek z prawem międzynarodowym publicznym jest niekwestionowany. Ich ranga w porządku prawnym Unii Europejskiej nadaje im jednak wyjątkowy status skłaniający do uznania ich konstytucyjnego charakteru, jako że normy zawarte w traktatach mają charakter nadrzędny wobec innych norm stanowionych w tym porządku. Sam Trybunał Sprawiedliwości w Luksemburgu (TS) używa takich sformułowań wobec prawa traktatowego wskazując już w pierwszych swoich orzeczeniach, że traktat stanowi „coś więcej” niż umowę, bowiem powołuje do życia nowy porządek prawny⁹.

Treść owych traktatów założycielskich, interpretowana szeroko przez Trybunał Sprawiedliwości, wskazuje na zbudowanie na bazie klasycznych umów międzynarodowych porządku prawnego o wyjątkowym charakterze. Niepowtarzalny jest bowiem charakter relacji łączących Unię Europejską z jej Państwami Członkowskimi. Ten wyjątkowy charakter nadał prawu Unii Europejskiej cechy, które, w opinii części doktryny pozwalają na traktowanie tego systemu jako systemu autonomicznego wobec prawa międzynarodowego. Punktem wyjścia jest cytowane powyżej orzeczenie w sprawie *Van Gend en Loos*, w którym Trybunał stwierdza, że Wspólnota stanowi nowy porządek prawny w prawie międzynarodowym, na rzecz którego państwa ograniczyły, jakkolwiek tylko w wąskich dziedzinach, swoje prawa suwerenne¹⁰. Nie brakuje jednak wciąż głosów argumentujących za stanowiskiem, iż prawo Unii Europejskiej stanowi część systemu powszechnego prawa międzynarodowego¹¹.

---

⁷ (Dz. Urz. UE C 326 2012).

⁸ (Dz. Urz. UE C 326 2012).

⁹ Zob. Wyrok w sprawie 26/62 *Van Gend en Loos*. Szerzej na ten temat: R. Adam, M. Safjan, A. Tizzano, *Zarys prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2014, s. 114; R. Kwiecień, *Suwerenność państwa. Rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie międzynarodowym*, Kraków 2004, s. 142.

¹⁰ Wyrok w sprawie 26/62 *Van Gend en Loos*. Taką interpretację powtórzył Trybunał w orzeczeniu wydanym już 2 lata później - zob. Wyrok w sprawie 6/64 *Costa v. ENEL*.

¹¹ Szerzej na temat argumentacji autonomistów i internacjonalistów – zob.: M. M. Kenig-Witkowska, A. Łazowski, R. Ostrihansky, *Prawo instytucjonalne Unii Europejskiej*, Warszawa 2011, s. 33-37; B. Liżewski, *Prawo międzynarodowe w polskiej praktyce sądowej*, Lublin 2005, s. 94-99. Zob. także: J. Barcz, *Przewodnik po prawie Unii Europejskiej*, Warszawa 2009, s. 16.

Oddzielnym zagadnieniem jest realizacja prawa międzynarodowego przez samą Unię Europejską. Pozycja prawa międzynarodowego w unijnej przestrzeni prawnej dyskutowana jest szeroko (zwłaszcza na tle orzeczeń Trybunału Sprawiedliwości) przez pryzmat uprawnień UE do zawierania i wykonywania umów międzynarodowych¹².

Prawo Unii Europejskiej a krajowe porządku jej Państw Członkowskich

O ile relacje prawa UE do powszechnego prawa międzynarodowego oraz miejsce prawa międzynarodowego w porządku prawnym UE są przedmiotem dynamicznych dyskusji i podlegają ewolucji, o tyle podział źródeł prawa wewnątrz Unii Europejskiej jest już podziałem ugruntowanym, opierającym się na wyróżnieniu prawa pierwotnego i prawa stanowionego, czyli wtórnego (pochodnego) UE.

Co do zasady, do kategorii prawa pierwotnego zalicza się traktaty założycielskie, wszelkie traktaty zmieniające i uzupełniające traktaty założycielskie wraz z aneksami i protokołami, umowy akcesyjne, konwencje, traktaty budżetowe oraz ogólne zasady prawa unijnego¹³. Na prawo wtórne składają się z kolei akty prawne wydawane przez organy Unii Europejskiej w ustanowionych w tym celu procedurach ustawodawczych, w tym akty wiążące – takie jak rozporządzenia, dyrektywy, czy decyzje oraz niewiążące np. zalecenia czy opinie¹⁴.

W świetle zakresu rozważań przyjętego w niniejszym tekście, skupić należy się na relacji podstawowych źródeł prawa pierwotnego i wtórnego UE z prawem krajowym Państw Członkowskich i skutku, jakie owe źródła wywierają w krajowych porządkach prawnych.

Punktem wyjścia staje się podział kompetencji między Unię Europejską a Państwa Członkowskie – determinuje on bowiem zakres,

---

¹² Zob. W. Czaplinski, *Prawo UE a prawo międzynarodowe – uwagi na tle wyroku ETS z 3.09.2008 r. w połączonych sprawach: C-402/05 Y.A. Kadi v Radzie UE i C-415/05 P. Yusuf i Al. Bakaraat v. Radzie UE*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2010, nr 4, s. 38-44.

¹³ Tak np.: *Stosowanie prawa Unii Europejskiej przez sądy*, A. Wróbel (red.), Tom I, Warszawa 2010, s. 37-38.

¹⁴ J. Barcz, E. Kawecka-Wyrzykowska, K. Michałowska-Gorywoda, *Integracja europejska w świetle Traktatu z Lizbony. Aspekty ekonomiczne*, Warszawa 2012, s. 76; R.H. Folsom, *Principles of European Union Law*, Saint Paul 2005, s. 30-31.

w jakim prawo unijne staje się wyłączną, dzieloną lub jedynie wspierającą regulacją danej dziedziny. Dalej zasadne wydaje się określenie specyfiki wpływu prawa pierwotnego i prawa wtórnego UE na krajowy porządek prawny Państw Członkowskich, a wreszcie – przypomnienie fundamentalnych zasad na których skutek ten się opiera i które składają się na specyfikę i unikatowy charakter prawa Unii Europejskiej.

Podział kompetencji a skutek krajowy prawa Unii Europejskiej

Specyfika prawa Unii Europejskiej wywodzi się (choć czasem nie w sposób bezpośredni, a zatem wymagający interpretacji sądowej, do której wyłączne prawo ma Trybunał Sprawiedliwości w Luksemburgu) z postanowień prawa pierwotnego, czyli traktatów założycielskich – Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej¹⁵ i Traktatu o Unii Europejskiej¹⁶ stanowiących fundament unijnego porządku prawnego.

Punktem wyjścia jest podstawowy podział kompetencji (czyli zakresu władzy) między państwa członkowskie a samą Unię Europejską. Podział kompetencji oznacza bowiem podział uprawnień w zakresie stanowienia prawa. Po wejściu w życie Traktatu Lizbońskiego w 2009 roku¹⁷, podział ten (w oparciu o funkcjonującą do tej pory praktykę i przepisy nietraktatowe w tym zakresie) znalazł swoje miejsce w Traktacie o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej.

Podkreślić należy, iż określenie kompetencji Unii Europejskiej opiera się na **zasadzie kompetencji przyznanych** wspartej przez **zasadę pomocniczości** i **zasadę proporcjonalności**. Znajdują one swoje źródło bezpośrednio w prawie pierwotnym, mianowicie w art. 5 Traktatu o Unii Europejskiej stanowiącym, że Unia podejmuje działania wyłącznie w granicach kompetencji przyznanych jej przez Państwa Członkowskie w Traktatach do osiągnięcia określonych w nich celów. Natomiast wszelkie kompetencje nieprzyznane Unii w Traktatach należą do Państw Członkowskich. Dalej traktat wyjaśnia, że zgodnie z zasadą pomocniczości, w obszarach nie objętych wyłączną kompetencją Unii, pierwszeństwo do podejmowania działań mają Państwa Członkowskie. Unia natomiast nabiera

---

¹⁵ (Dz. Urz. UE C 326 2012).

¹⁶ (Dz. Urz. UE C 326 2012).

¹⁷ (Dz. Urz. UE C 306 2007).

uprawnień tylko w sytuacji, w której cele zamierzonego działania nie mogą zostać osiągnięte w sposób wystarczający przez Państwa Członkowskie oraz możliwe jest lepsze ich osiągnięcie na poziomie Unii. I wreszcie, Traktat odnosi się do ostatniej zasady stanowiąc: „zgodnie z zasadą proporcjonalności zakres i forma działania Unii nie wykraczają poza to, co jest konieczne do osiągnięcia celów Traktatów”¹⁸.

Przy zastosowaniu mechanizmów wyżej wskazanych zasad, Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej dokonuje podziału kompetencji między Unię a jej Państwa Członkowskie.

I tak, w obszarach należących do **wyłącznych kompetencji** Unii, prawo stanowione na jej poziomie, z udziałem jej organów, stanowi jedyne źródło regulacji określonych dziedzin. Państwa Członkowskie co do zasady nie mogą przyjmować w tych obszarach własnych rozwiązań, bowiem traktatowo wyraziły zgodę na „oddanie” wskazanej części uprawnień na poziom Unii Europejskiej, ograniczając tym samym swoje uprawnienia suwerenne¹⁹. Do dziedzin, w których UE ma wyłączną kompetencję Traktat zalicza: unię celną, ustanawianie reguł konkurencji niezbędnych do funkcjonowania rynku wewnętrznego, politykę pieniężną w odniesieniu do Państw Członkowskich, których walutą jest euro, zachowanie morskich zasobów biologicznych w ramach wspólnej polityki rybołówstwa oraz wspólną politykę handlową²⁰. Dodatkowo, zgodnie z Traktatem, „Unia ma także wyłączną kompetencję do zawierania umów międzynarodowych, jeżeli ich zawarcie zostało przewidziane w akcie ustawodawczym Unii lub jest niezbędne do umożliwienia Unii wykonywania jej wewnętrznych kompetencji lub w zakresie, w jakim ich zawarcie może wpływać na wspólne zasady lub zmieniać ich zakres”²¹.

Druga grupa kompetencji to **kompetencje dzielone** (inaczej: mieszane). W granicach tych kompetencji Unia Europejska nie ma wyłączności ustawodawczej, zatem regulacje obszarów nimi objętych to regulacje prawa unijnego oraz prawa krajowego poszczególnych Państw

---

¹⁸ Art. 5 Traktatu o Unii Europejskiej. Szerzej na temat owych zasad – zob. np.: P. Saganek, *Podział kompetencji pomiędzy Unię Europejską a państwa członkowskie oraz w ramach Unii Europejskiej*, [w:] *Ustrój Unii Europejskiej*, J. Barcz (red.), Warszawa 2010, s. I-63-I-65.

¹⁹ Art. 2 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej brzmi: „Jeżeli Traktaty przyznają Unii wyłączną kompetencję w określonej dziedzinie, jedynie Unia może stanowić prawo oraz przyjmować akty prawnie wiążące, natomiast Państwa Członkowskie mogą to czynić wyłącznie z upoważnienia Unii lub w celu wykonania aktów Unii.”

²⁰ Ibidem, art. 3 ust. 1.

²¹ Ibidem, art. 3 ust. 2.

Członkowskich. W tym obszarze w sposób szczególny obowiązuje zasada pomocniczości, znana także jako zasada subsydiarności, która ustala kolejność w podejmowaniu działań pomiędzy Unią a Państwami Członkowskimi²².

Traktat wyłącza z tego zakresu kompetencje wymienione w art. 3 (czyli wyłączone Unii) oraz kompetencje wymienione w art. 6 (czyli kompetencje, w których Unia ma jedynie uprawnienia wspierające działania państw członkowskich)²³. Lista głównych dziedzin, których dotyczą kompetencje dzielone obejmuje: rynek wewnętrzny, politykę społeczną w odniesieniu do aspektów określonych w Traktacie, spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną, rolnictwo i rybołówstwo, z wyłączeniem zachowania morskich zasobów biologicznych, środowisko, ochrona konsumentów, transport, sieci transeuropejskie, energię, przestrzeń wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości, wspólne problemy bezpieczeństwa w zakresie zdrowia publicznego w odniesieniu do aspektów określonych w Traktacie²⁴.

Obok tej listy znajdują się jeszcze przepisy dotyczące dwóch dziedzin, w których Unia posiada doprecyzowane kompetencje dzielone. W dziedzinie badań, rozwoju technologicznego i przestrzeni kosmicznej Unia „ma kompetencje do prowadzenia działań, w szczególności do określania i realizacji programów, jednakże wykonywanie tych kompetencji nie może doprowadzić do uniemożliwienia Państw Członkowskim wykonywania ich kompetencji”. Natomiast „w dziedzinach współpracy na rzecz rozwoju i pomocy humanitarnej Unia ma kompetencje do prowadzenia działań i wspólnej polityki, jednakże wykonywanie tych kompetencji nie może doprowadzić do uniemożliwienia Państw Członkowskim wykonywania ich kompetencji”²⁵.

Trzeci rodzaj kompetencji, to **kompetencje wspierające**. Obejmują one obszary, w których „Unia ma kompetencje do prowadzenia działań mających na celu wspieranie, koordynowanie lub uzupełnianie działań Państw Członkowskich”. Nie ma zatem możliwości przejęcia owych dziedzin od Państw Członkowskich, a jedynie możliwość ich wspierania.

---

²² Szerzej zob. np.: T.C. Hartley, *The Foundations of European Union Law*, Oxford 2010, s. 122-123.

²³ Art. 4 ust. 1 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej.

²⁴ Ibidem, art. 4 ust. 2.

²⁵ Ibidem, art. 4 ust. 3 i 4.

Do takich działań o wymiarze europejskim Traktat zalicza: ochronę i poprawę zdrowia ludzkiego, przemysł, kulturę, turystykę, edukację, kształcenie zawodowe, młodzież i sport, ochronę ludności, współpracę administracyjną²⁶.

Miejsce i zasady stosowania prawa pierwotnego i pochodnego UE w konstytucyjnych porządkach prawnych Państw Członkowskich

Ani traktaty założycielskie, ani żaden z aktów prawa wtórnego w sposób bezpośredni nie formułuje konkretnych ram wyznaczających miejsce i sposób stosowania prawa UE w porządkach prawnych Państw Członkowskich – innymi słowy, nie określa *expressis verbis* pozycji prawa UE wobec krajowego porządku ani nie wylicza zasad stosowania praw unijnego. Wynika to przede wszystkim z faktu, że trudno o jednorodność stanowisk prawie trzydziestu Państw Członkowskich, które mimo jednakowego statusu pełnoprawnych członków Unii Europejskiej, nie do końca zgodne są co do siły i pochodzenia fundamentalnych cech prawa unijnego – jego pierwszeństwa przed prawem krajowym, skutku bezpośredniego czy skutku pośredniego. A takiej jednorodności stanowisk wymagałoby zapisanie zasad w prawie pierwotnym.

Za przepis traktatowy zobowiązujący Państwa Członkowskie do respektowania prawa Unii Europejskiej uznaje się art. 4 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, z którego interpretowana jest zasada solidarności (znana też jako zasada lojalności lub lojalnej czy efektywnej współpracy). Stwierdza on, że „Państwa Członkowskie podejmują wszelkie środki ogólne lub szczególne właściwe dla zapewnienia wykonania zobowiązań wynikających z Traktatów lub aktów instytucji Unii. Państwa Członkowskie ułatwiają wypełnianie przez Unię jej zadań i powstrzymują się od podejmowania wszelkich środków, które mogłyby zagrażać urzeczywistnieniu celów Unii”. Za naruszenie zobowiązań wynikających z prawa Unii Europejskiej, w tym za niestosowanie tego prawa, Państwa Członkowskie mogą być pociągnięte do odpowiedzialności przez Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej w Luksemburgu²⁷. Obowiązek

---

²⁶ Ibidem, art. 6.

²⁷ Na podstawie art. 258 i nast. Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Szerzej zob. np.: M. Górski, *Skargi wymuszające przestrzeganie prawa Unii Europejskiej przez państwa*

wynikający z zasady solidarności rozciąga się w Państwach Członkowskich na wszelkie organy państwowe każdego szczebla i w ramach każdej władzy, w tym władzy sądowniczej²⁸.

Szczegółowe zasady charakteryzujące prawo UE oraz pełną jego wykładnię dyktuje unijny Trybunał Sprawiedliwości. Poszczególne Państwa Członkowskie, zwykle poprzez orzeczenia sądów konstytucyjnych lub aktów wprowadzających zmiany w porządku konstytucyjnym, dają wyraz swojej reakcji na wymagania stawiane w Luksemburgu. Zróżnicowanie stanowisk wynika z tradycji prawnej poszczególnych państw, skutkującej różnorodnością umiejscowienia prawa Unii Europejskiej w wewnętrznym porządku prawnym. W każdym z tych państw prawo unijne wywiera określony skutek i jest stosowane zgodnie z przepisami konstytucyjnymi określającymi miejsce prawa UE w danym porządku prawnym²⁹.

Przyjąć zatem należy, że prawo pierwotne Unii Europejskiej ma w porządku wewnętrznym Państwa Członkowskiego takie miejsce i wywiera taki skutek, jaki mają i wywierają umowy międzynarodowe. Przepisy o randze konstytucyjnej poszczególnych państw wyznaczają miejsce umów międzynarodowych w hierarchii źródeł prawa wewnętrznego, przy czym poszczególne konstytucje używają do tego różnych sposobów³⁰.

Prawo stanowione przez organy unijne natomiast zwykle podlega oddzielnym regulacjom i potrzebuje klauzuli (w wielu wypadkach także wywodzącej się z przepisu o randze konstytucyjnej) wskazującej na ich miejsce, sposób implementacji i skutek w prawie krajowym. Jak wskazuje C. Mik, implementacja prawa unijnego do porządków prawnych Państw Członkowskich opiera się na dwóch podstawowych zasadach: zasadzie efektywności i zasadzie asymilacji³¹.

Podkreślić należy, iż co do zasady konstytucje Państw Członkowskich nie znajdują dla prawa Unii Europejskiej oddzielnego

---

członkowskie, [w:] *Ustrój...*, op. cit., s. V-88-V-138; A. Kaczorowska, *European Union Law*, Routledge, London – New York 2011, s. 60.

²⁸ Zob. M. Taborowski, *Konsekwencje naruszenia prawa Unii Europejskiej przez Sądy Krajowe*, Warszawa 2012.

²⁹ Tak np.: T.C. Hartley, op. cit., s. 259-284.

³⁰ Zob. np.: R. Kwiecień, *Miejsce umów międzynarodowych w porządku prawnym państwa polskiego*, Warszawa 2000, s. 126-133.

³¹ C. Mik, *Metodologia implementacji europejskiego prawa wspólnotowego w krajowych porządkach prawnych*, [w:] *Implementacja prawa integracji europejskiej w krajowych porządkach prawnych*, C. Mik (red.), Toruń 1998, s. 33-35.

miejsca. Zwykle prawo pierwotne ma rangę umowy międzynarodowej, a możliwość i sposób stosowania prawa pochodnego określana jest ogólnie jako uprawnienie do stosowania prawa pochodnego organizacji międzynarodowej, której członkiem staje się państwo. O specyfice prawa unijnego decydują sądy, w szczególności sądy konstytucyjne poszczególnych państw w różny sposób i w różnym zakresie stanowiąc o „europeizacji” swoich konstytucji³². Jako takie prawo Unii Europejskiej ma swoje miejsce (nadrzędne nad prawem krajowym) jedynie w Konstytucji Irlandii³³.

Ze względu na swoją specyfikę prawo powstałe w ramach integracji europejskiej od samego początku wymyka się klasycznym definicjom i przysparza nauce prawa europejskiego, międzynarodowego, a także konstytucyjnego wielu bolączek, a jednocześnie bodźców do badań i podejmowania prób uchwycenia tego wyjątkowego charakteru, opartego na „skrzyżowaniu prawa międzynarodowego i krajowego”³⁴.

Zasady kształtujące skutek krajowy prawa Unii Europejskiej

Zasady kształtujące skutek krajowy prawa Unii Europejskiej to zasady, które kształtują generalną specyfikę tego prawa, stąd są one szeroko, dogłębnie i systematycznie omawiane w literaturze cytowanej w

---

³² Pełna analiza konstytucji Państw Członkowskich w tym zakresie – zob.: K. Kubuj, J. Wawrzyniak, *Europeizacja konstytucji państw członkowskich Unii Europejskiej*, Warszawa 2011.

³³ Poprawka do Konstytucji Irlandii wprowadziła szeroki przepis dotyczący członkostwa Irlandii we Wspólnotach, a potem w UE oraz miejsca i pozycji prawa stanowionego w ramach UE. Zgodnie z art. 29 ust. 10: „Żadne postanowienie niniejszej Konstytucji nie unieważnia uchwalonych ustaw, przyjętych aktów lub środków działania zatwierdzonych w Państwie, wymaganych w związku z obowiązkami członkowskimi Unii Europejskiej albo Wspólnot, ani nie zapobiega przed wejściem w życie w Państwie uchwalonych ustaw, przyjętych aktów lub środków działania zatwierdzonych przez Unię Europejską, Wspólnoty, ich instytucje lub przez kompetentne organy, zgodnie z Traktatami tworzącymi Wspólnoty” – zob. Konstytucja Irlandii, wersja tłumaczenia z archiwum sejmowego, tryb dostępu: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/irlandia.html> [20.06.2016].

³⁴ Tak R. Grzeszczak, *Wielość roszczeń do władzy konstytucyjnej – o stosunku prawa UE do międzynarodowego porządku prawnego*, [w:] *Unia Europejska a prawo międzynarodowe. Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. Elżbiecie Dyni*, L. Brodowski, D. Kuźniar-Kwiatk (red.), Rzeszów 2015, s. 113-122.

poniższych rozważaniach³⁵. Na dynamikę i kierunek tych analiz zasadniczy wpływ ma orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości, który od początku swego funkcjonowania konsekwentnie prowadzi wykładnię przepisów prawa unijnego i wyznacza sposób jego rozumienia i stosowania przez Państwa Członkowskie.

Ponadnarodowy charakter Unii Europejskiej ma swoje źródło, jak wskazano powyżej, w decyzji suwerennych państw przekazujących część swoich suwerennych uprawnień (nie suwerenności, która pozostaje niepodzielna i właściwa jedynie państwom³⁶), przy czym, jak ujmuje to T. Stein, jest to „przekazanie w celu wykonywania” a nie „stracenie” owych uprawnień na rzecz organizacji³⁷. Chociaż Trybunał w Luksemburgu specyfikę prawa UE wywodzi właśnie z tego, że Państwa Członkowskie w sposób ostateczny ograniczyły swoje prawa na rzecz nowego porządku prawnego, to owa ostateczność nie zostaje potwierdzona w kontekście chociażby tego, iż każde Państwo Członkowskie może z Unii wystąpić a zakres kompetencji wyłącznych UE zależy jedynie od decyzji rządów Państw Członkowskich, które – jak wskazuje R. Kwiecień – „przyjęły na obecnym etapie integracji jedynie zobowiązanie do wspólnego wykonywania funkcji państwowych w dziedzinach objętych współpracą ponadnarodową”³⁸.

W konsekwencji przesunięcia owych suwerennych uprawnień powstała sytuacja, w której w określonych dziedzinach, w sposób wyłączny, lub dzielony, Unia Europejska stanowi prawo w sposób szczególny przyjmowane przez Państwa Członkowskie. Zasadami wyznaczającymi ów

---

³⁵ Autorka niniejszego tekstu również przeanalizowała te zasady w kontekście ich stosowania przez polskie sądy na przykładzie sprawy Czesława Misia i wadliwej implementacji dyrektywy unijnej. Zob. I. Kraśnicka, *Reception of EU Law in Polish Courts – A Case of „Teddy Bear” Law*, [w:] E. Kuźelewska, D. Kloza, I. Kraśnicka, F. Strzyczkowski, *European Judicial Systems as a Challenge for Democracy*, Cambridge – Antwerp – Portland 2014, s. 143-156.

³⁶ Zob.: W. Czapliński, *Prawo wspólnotowe a prawo wewnętrzne w praktyce sądów konstytucyjnych państw członkowskich (wybrane zagadnienia)*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2004, nr 2, s. 9. Na temat koncepcji suwerenności w kontekście integracji europejskiej – zob. m.in.: J. Kranz, *Państwo i jego suwerenność*, „Państwo i Prawo” 1996, nr 7, s. 3-24 czy J. Ciapała, *Wokół pojmowania i wykonywania suwerenności w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej – kilka uwag podstawowych lecz czy przekonujących?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. XXXI, s. 83-97.

³⁷ T. Stein, *Suwerenność, organizacja międzynarodowa i integracja*, [w:], *Suwerenność i Integracja Europejska. Materiały pokonferencyjne*, W. Czapliński et al. (red.), Warszawa 1999, s. 44.

³⁸ R. Kwiecień, op. cit., s. 145.

sposób są fundamentalne zasady stosowania prawa UE w Państwach Członkowskich, do których należą przede wszystkim zasada pierwszeństwa prawa UE, zasada skutku bezpośredniego prawa UE oraz zasada skutku pośredniego prawa.

Żaden z traktatów unijnych w sposób bezpośredni nie formułuje zasady określającej miejsce prawa UE wobec prawa wewnętrznego Państw Członkowskich, to jest **zasady pierwszeństwa prawa unijnego** przed prawem krajowym. Podczas ostatniej reformy traktatowej debata na ten temat powróciła, ale jedynym jej skutkiem jest dołączenie do tekstu Traktatu Lizbońskiego Deklaracji odnoszącej się do pierwszeństwa, w której Konferencja Przedstawicieli Rządów Państw Członkowskich przypomina, „że zgodnie z utrwalonym orzecznictwem Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej Traktaty i prawo przyjęte przez Unię na podstawie Traktatów mają pierwszeństwo przed prawem Państw Członkowskich na warunkach ustanowionych przez wspomniane orzecznictwo”³⁹.

Zasada ta ma swoje źródło w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości, który w oparciu o analizę przepisów traktatowych od samego początku pierwszeństwo to uznaje i nakazuje Państwom Członkowskim jego respektowanie. W kluczowym orzeczeniu z początków funkcjonowania wspólnot, w sprawie *Costa v. ENEL* Trybunał stwierdza dobitnie, iż „ze względu na specyficzny charakter prawa stanowiącego przez Traktat i wypływającego z niezależnego źródła, żadne normy prawa wewnętrznego nie mogą mieć przed nim pierwszeństwa, aby nie pozbawiać go jego charakteru prawa wspólnotowego i nie podważać podstaw prawnych samej Wspólnoty”⁴⁰. Trybunał wywodzi więc zasadę pierwszeństwa ze specyfiki prawa unijnego wskazując, że nieakceptowanie owej zasady prowadzi do unieważnienia całej idei integracji w ramach Wspólnot (dzisiaj Unii). W kolejnych orzeczeniach Trybunał niejednokrotnie powtarzał swoje stanowisko dodając do niego jeszcze bardziej szczegółową interpretację podtrzymującą, że prawo pochodzące z Traktatów nie może być uchylane przez prawo wewnętrznie niezależnie od jego rangi, a zatem także przez normy o charakterze konstytucyjnym. Zasada prymatu, w opinii Trybunału, uniemożliwia stosowanie przepisów prawa wewnętrznego sprzecznych z prawem unijnym oraz uchwalanie

---

³⁹ Deklaracja nr 17, Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, Akt Końcowy (Dz. Urz. UE C 326, 26/10/2012).

⁴⁰ Wyrok w sprawie 6/64 *Flaminio Costa v. ENEL*.

nowych przepisów tego prawa sprzecznych z prawem unijnym⁴¹. Choć pierwsze orzeczenia podkreślające zasadę pierwszeństwa prawa UE Trybunał wydał w latach 60-tych ubiegłego stulecia, to jest ona wciąż ugruntowywana przez kolejne wyroki na przestrzeni lat⁴². Podkreślić warto, że orzeczenia te zapadają najczęściej w wyniku postępowania prejudycjalnego, kiedy sąd krajowy Państwa Członkowskiego otrzymuje od Trybunału wskazówki dotyczące wykładni prawa UE.

Pierwszeństwo prawa Unii Europejskiej wobec prawa krajowego jest natomiast w różny sposób interpretowane i w różnym stopniu uznawane w Państwach Członkowskich – od pełnej akceptacji zasady prymatu norm mających swoje źródło w prawie pierwotnym i pochodnym UE, także ponad normy konstytucyjne (np. we wspomnianej Irlandii czy Holandii), przez wersje zróżnicowane, takie jak uznanie pierwszeństwa także nad prawem konstytucyjnym ale z ograniczeniami (np. Włochy, Austria), po akceptację pierwszeństwa nad prawem zwykłym, ale nie nad konstytucją (np. Dania)⁴³. Na uwagę zasługuje także różnorodność wniosków, do których dochodzą sądy konstytucyjne badając relacje między konstytucjami a prawem UE, często odmiennych od wniosków płynących z Trybunału w Luksemburgu⁴⁴.

---

⁴¹ Wyrok w sprawie 11/70 *Internationale Handelsgesellschaft*; Wyrok w sprawie 106/77 *Simmenthal SpA*.

⁴² Zob. np. Wyrok w sprawie 103/88 *Costanzo*; Wyrok w sprawie 224/97 *Ciola*; Wyrok w sprawie 314/08 *Filipiak*.

⁴³ Tak R. Arnold, *Koncepcje suwerenności w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej a integracja europejska*, [w:], *Suwerenność i Integracja Europejska...*, W. Czaplinski et al. (red.), op. cit., s. 82.

⁴⁴ Wybrane orzeczenia sądów konstytucyjnych w tym zakresie – zob. B. Banaszekiewicz, P. Bogdanowicz (oprac.), *Relacje między prawem konstytucyjnym a prawem wspólnotowym w orzecznictwie sądów konstytucyjnych państw Unii Europejskiej*, Biuro Trybunału Konstytucyjnego, Zespół Orzecznictwa i Studiów 2006. Na szczególną uwagę zasługują w tym kontekście, szeroko analizowane w literaturze, wyroki niemieckiego federalnego Trybunału Konstytucyjnego, francuskiej Rady Konstytucyjnej i polskiego Trybunału Konstytucyjnego. Analiza owych stanowisk, w polskiej literaturze przedmiotu z ostatnich lat zawarta jest m.in. w: M. Zirk-Sadowski, *Tożsamość konstytucyjna a prawo europejskie*, „Analizy natolińskie” 2012, nr 1(53), s. 11-32; S. Biernat, *Zasada pierwszeństwa prawa unijnego po Traktacie z Lizbony*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2015, t. XXV, s. 47-63; *Stosowanie prawa Unii Europejskiej przez sądy*, A. Wróbel (red.), t. I, LX, Warszawa 2010, s. 134-155; R. Grzeszczak, *O zasadzie pierwszeństwa prawa UE, wzorcach kontroli konstytucyjności aktów instytucji UE i nieco krytyki na temat wyroku polskiego Trybunału Konstytucyjnego z 16.11.2011 roku*, „Prawo Europejskiej w praktyce” 2012, nr 1(91), s. 11-17.

Skutek krajowy prawa Unii Europejskiej znajduje swój wyraz także w kolejnej zasadzie składającej się na specyfikę owego prawa, to jest **w zasadzie bezpośredniego skutku prawa unijnego**.

Zasadę tą Trybunał Sprawiedliwości wyprowadził także z „ducha, systematyki i brzmienia przepisu Traktatu” wskazując, że „Wspólnota stanowi nowy porządek prawny w prawie międzynarodowym, na rzecz którego państwa ograniczyły, jakkolwiek tylko w wąskich dziedzinach, swoje prawa suwerenne, i którego normy znajdują zastosowanie nie tylko do państw członkowskich, ale i pochodzących z nich jednostek”. W konsekwencji „prawo wspólnotowe, niezależne od ustawodawstwa państw członkowskich, nie tylko nakłada na jednostki zobowiązania, lecz może również być źródłem uprawnień stanowiących element statusu prawnego tych jednostek”⁴⁵.

Skutek bezpośredni oznacza zatem, że prawo Unii Europejskiej jest prawem adresowanym także do jednostek, wobec których normy tego prawa mają zastosowanie i przyznają im prawa i obowiązki. W kolejnych orzeczeniach Trybunał wskazał, iż skutek taki rozciąga się nie tylko na płaszczyźnie wertykalnej, ale także na płaszczyźnie horyzontalnej, to jest w relacji jednostka – jednostka⁴⁶. Skutek taki, zgodnie z wykładnią Trybunału, posiadają nie tylko przepisy traktatowe, ale także (przy spełnieniu pewnych warunków) prawo wtórne⁴⁷.

W konsekwencji zasady pierwszeństwa prawa Unii Europejskiej, Trybunał nie ma wątpliwości, że sądy krajowe są zobowiązane stosować to prawo w sposób nieograniczony i chronić prawa przyznane jednostce⁴⁸. Co więcej, sądy krajowe są zobowiązane do specjalnej interpretacji prawa krajowego, bowiem trzecią z głównych zasad decydujących o wpływie prawa UE na wewnętrzny porządek prawny Państw Członkowskich jest **zasada skutku pośredniego**, rozumiana jako nakaz pro unijnej wykładni prawa krajowego przez sądy w Państwach Członkowskich. Trybunał potwierdził obowiązek sędziów do interpretowania prawa krajowego, w granicach swobodnej oceny przyznanej przez to prawo, zgodnie

---

⁴⁵ Wyrok w sprawie 26/62 *Van Gend en Loos*.

⁴⁶ Wyrok w sprawie 43/75 *Defrenne v. Sabena*.

⁴⁷ Wyrok w sprawie 34/73 *Fratelli Variola*; Wyrok w sprawie 41/74 *Van Duyn*, Wyrok w sprawie 9/70 *Franz Grad*. Na temat zasady skutku bezpośredniego zob. m.in.: K. Lenaerts, P. Van Nuffel, *Constitutional Law of the European Union*, London 2005, s. 700-703; C. Mik, *Europejskie prawo wspólnotowe*, Warszawa 2000, s. 294-295.

⁴⁸ Wyrok w sprawie 106/77 *Simmenthal II*.

z wymogami prawa wspólnotowego⁴⁹. W najnowszym orzecznictwie Trybunał niezmiennie powtarza, że „wymóg dokonywania wykładni zgodnej prawa krajowego jest nierozłącznie związany z systemem traktatu, gdyż zezwala sądowi krajowemu na zapewnienie, w ramach jego właściwości, pełnej skuteczności prawa Unii przy rozpoznawaniu zawisłego przed nim sporu”⁵⁰.

Miejsce prawa Unii Europejskiej w polskim porządku prawnym – podstawowe zagadnienia w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego

Określenie miejsca prawa Unii Europejskiej w polskim porządku prawnym możliwe jest poprzez przytoczenie raz jeszcze przepisów samego prawa unijnego dotyczących relacji tego prawa do prawa Państw Członkowskich oraz poprzez analizę przepisów prawa polskiego o charakterze konstytucyjnym, które nadają prawu unijnemu specjalny charakter.

W płaszczyźnie prawa Unii Europejskiej wskazać należy na cytowane już powyżej postanowienia traktatowe formułujące zasadę solidarności i stanowiące punkt wyjścia dla zobowiązania Państw Członkowskich do zapewnienia właściwego stosowania, a także – w koniecznym zakresie – właściwej implementacji prawa Unii Europejskiej do porządku krajowego. Dodatkowym źródłem stało się orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości dokonującego wykładni prawa UE, także w relacjach do prawa wewnętrznego Państw Członkowskich⁵¹.

W płaszczyźnie prawa krajowego, miejsce prawa UE w porządku prawnym państwa wyznaczone jest przede wszystkim przez normy o charakterze konstytucyjnym. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

---

⁴⁹ Wyrok w sprawie 14/83 *Von Colson*. W literaturze przedmiotu zob. m.in. P. Craig, G. de Búrca, *EU Law. Text, Cases and Materials*, Oxford 2011, s. 200-206; D. Kornobis-Romanowska, *Sąd krajowy w prawie wspólnotowym*, Kraków 2007, s. 46-63; A. Wróbel, *Stosowanie...*, op. cit., s. 112-129.

⁵⁰ Wyrok w sprawie 555/07 *Kücükdeveci*; Wyrok w połączonych sprawach 397/01 do 403/01 *Pfeiffer*.

⁵¹ Obok cytowanych powyżej wyroków zob. m.in. Wyrok w sprawie 14/68 *Walt Wilhelm*; Wyrok w sprawie 11/70 *Internationale Handelsgesellschaft*; Wyrok w sprawie 213/89 *Factortame*; Wyrok w sprawie 143/88 i 92/89 *Zuckerfabrik*.

zawiera regulacje pozwalające na wskazanie miejsca prawa Unii Europejskiej w polskim systemie prawnym.

Przed wszystkim Konstytucja dopuszcza formę integracji wymaganą przez Unię Europejską stanowiąc, że „Rzeczpospolita Polska może na podstawie umowy międzynarodowej przekazać organizacji międzynarodowej lub organowi międzynarodowemu kompetencje organów władzy państwowej w niektórych sprawach” (art. 90 ust. 1 Konstytucji RP)⁵². W świetle innych przepisów Konstytucji należy stwierdzić, że chodzi o możliwość przekazania władzy na wszystkich jej płaszczyznach: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej⁵³.

W kolejnych postanowieniach Ustawa zasadnicza wskazuje na miejsce źródeł prawa unijnego w polskim porządku prawnym. Sytuacja prawna traktatów unijnych (w tym przede wszystkim traktatów założycielskich stanowiących fundament porządku prawnego UE) nie budzi żadnych wątpliwości. Traktaty, jako klasyczne ratyfikowane umowy międzynarodowe, stanowią w Polsce źródło powszechnie obowiązującego prawa (art. 87 Konstytucji RP). Ratyfikowana umowa międzynarodowa stanowi „część krajowego porządku prawnego i jest bezpośrednio stosowana, chyba że jej stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy” (art. 91 ust. 1 Konstytucji RP). Konstytucja wskazuje także na miejsce takiej umowy w hierarchii źródeł prawa stanowiąc, że ma ona pierwszeństwo przed ustawą, jeśli ustawy nie da się z umową pogodzić (art. 91 ust. 3 Konstytucji RP). Traktaty unijne podlegają specjalnym rygorom ratyfikacyjnym, ponieważ mieszczą się w kategorii umów zawieranych na mocy art. 90 ust. 1. Konstytucji RP. Prezydent może dokonać ratyfikacji takiej umowy, jeśli uzyska zgodę w formie ustawy przyjętej w specjalnym trybie przez Sejm i Senat, albo zgoda ta pochodzić będzie z ogólnokrajowego, wiążącego referendum (art. 90 ust. 2 i 3 Konstytucji RP). W przypadku traktatów unijnych, najpierw Sejm zdecydował o przeprowadzeniu referendum, w wyniku którego Prezydent RP otrzymał upoważnienie do ratyfikacji Traktatu akcesyjnego przyznającego Polsce od 1 maja 2004 roku członkostwo w Unii Europejskiej. Traktaty reformujące porządek prawny UE poprzez zmianę traktatów założycielskich także

---

⁵² Wszystkie postanowienia konstytucyjne: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483).

⁵³ Tak zob.: J. Barcz, E. Kawecka-Wyrzykowska, K. Michałowska-Gorywoda, *Integracja...*, op. cit., s. 87.

podlegają tej samej procedurze ratyfikacyjnej. Polska wykorzystała ją wobec Traktatu z Lizbony, przy czym Sejm zdecydował wtedy o wyborze pierwszej z podanych w art. 90 Konstytucji możliwości, czyli formy ustawy upoważniającej Prezydenta do ratyfikacji⁵⁴. Przepisy szczegółowe dotyczące ratyfikacji traktatów składających się na prawo pierwotne Unii Europejskiej, a także przygotowaniu i ratyfikacji umowy, na mocy której Polska mogłaby wystąpić z Unii Europejskiej, zawarte są w Ustawie o umowach międzynarodowych z 2000 roku⁵⁵.

Istota członkostwa Polski w Unii Europejskiej, a co za tym idzie recepcja prawa unijnego w Polsce, stały się przedmiotem orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego już w pierwszych miesiącach owego członkostwa. Na potrzeby niniejszego tekstu przytoczyć należy trzy fundamentalne orzeczenia w tym zakresie⁵⁶.

W pierwszym orzeczeniu Trybunał dokonał oceny konstytucyjności przepisów Kodeksu postępowania karnego w kontekście wprowadzenia zmian implementujących Europejski Nakaz Aresztowania – ENA (czyli decyzję ramową jako element prawa stanowionego przez instytucje UE – odpowiednik dyrektyw w ówczesnym podziale na filary Unii) uznając, że w przyjętej wtedy formie naruszają przepisy Ustawy zasadniczej, ponieważ dopuszczając przekazanie obywatela polskiego w procedurze ENA, co stało w sprzeczności z art. 55 Konstytucji wprost i bezwzględnie zakazującym wydawania obywateli RP w ramach ekstradycji⁵⁷. Trybunał stwierdził, że obowiązek implementacji decyzji ramowych jest wymogiem konstytucyjnym, co nie oznacza zawsze pełnej zgodności prawa wtórnego UE i ustaw je implementujących z samą Konstytucją⁵⁸. Przywołał także niekwestionowany obowiązek proeuropejskiej wykładni prawa krajowego wobec aktów wspólnotowego prawa wtórnego oraz zgodził się z przywoływaną argumentacją wskazującą na taki obowiązek także w odniesieniu do aktów prawnych III filaru, jakim była decyzja ramowa

---

⁵⁴ Ibidem, s. 88.

⁵⁵ Art. 12, 14, 15, 22a Ustawy z dnia 14 kwietnia 2000 r. o umowach międzynarodowych (Dz. U. 2000, Nr 39, poz. 443 ze zm.).

⁵⁶ Analiza większej liczby orzeczeń w tym zakresie zob.: *Wybrane orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego związane z prawem Unii Europejskiej (2003-2014). Studia i Materiały Trybunału Konstytucyjnego*, t. L, K. Budziło (red. prow.), Warszawa 2014.

⁵⁷ Wyrok z dnia 27 kwietnia 2005 r., sygn. akt P 1/05.

⁵⁸ Ibidem, s. 8.

o ENA⁵⁹. Odniósł się także do obywatelstwa Unii i prawa swobodnego przepływu osób w ramach Unii uzasadniając odróżnienie przekazania obywatela pod jurysdykcję innego państwa w ramach Unii od przekazania w ramach ekstradycji⁶⁰. Ostatecznie uznał, że względu na art. 9 Konstytucji (zobowiązanie do przestrzegania przez RP wiążącego ją prawa międzynarodowego) oraz na obowiązki wynikające z członkostwa w UE, że zmiana Konstytucji jest „nieodzowna”, musi bowiem umożliwić implementację decyzji ramowej w sposób zgodny z Konstytucją⁶¹.

W treści wyroku Trybunał nie odniósł się w sposób bezpośredni do zasady pierwszeństwa prawa UE nad prawem krajowym w przypadku kolizji, nie powołał orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości – kluczowego w tym zakresie. Tym niemniej, w konsekwencji tego wyroku nastąpiła zmiana Konstytucji, chociaż nie brakowało głosów mocno krytycznych wobec wyroku⁶², a i znowelizowany przepis art. 55 Konstytucji jest poddawany krytyce⁶³.

Kolejne orzeczenie Trybunał wydał już kilka tygodni później. Wspomniany Traktat akcesyjny z 2003 roku został bowiem natychmiast zaskarżony do Trybunału przez grupy posłów na Sejm wnioskujących o zbadanie zgodności z Konstytucją Traktatu akcesyjnego oraz niektórych postanowień traktatów założycielskich z 1957 i 1992 roku. Trybunał, stwierdzając pełną zgodność i całego Traktatu akcesyjnego i zaskarżonych przepisów pozostałych traktatów z Konstytucją Rzeczypospolitej (oddzielnym zagadnieniem jest delikatna kwestia stosunku Trybunału do własnej kompetencji do samoistnej oceny konstytucyjności prawa

---

⁵⁹ Ibidem, s. 13.

⁶⁰ Ibidem, s. 18.

⁶¹ Ibidem, s. 19.

⁶² Zob. W. Czaplński, *Glosa TK do wyroku z 27 kwietnia 2005 r., sygn. P 1/05 z dnia 26.06.2005*, opublikowana na stronie internetowej Kancelarii Karolak i Wspólnicy, tryb dostępu: <http://www.korporacje.com/wordpress/blog/2005/06/21/glosa-tk-do-wyroku-z-27-kwietnia-2005-r/> [20.06.2016]. Wyrok Trybunału skutkował bardzo dynamiczną dyskusją wśród przedstawicieli doktryny. Trzy glosy w tym zakresie opublikowane zostały w „Państwie i Prawie” z 2005 r, nr 9 autorstwa W. Czaplńskiego (Glosa I, s. 107-112), P. Hofmańskiego (Glosa II, s. 113-116) oraz M. Płachty i R. Wieruszewskiego (Glosa III, s. 117-125).

⁶³ Zob. np. A. Górski, A. Sakowicz, *Na przekór prawu UE. Implementacja europejskiego nakazu aresztowania*, „Analizy natolińskie” 2006, nr 7(11), s. 1-8. Zob. także: T. Ostropolski, *Problemy konstytucyjne państw członkowskich Unii Europejskiej w związku z Europejskim Nakazem Aresztowania*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 5, s. 118-131.

pierwotnego UE⁶⁴), wykorzystał możliwość przedstawienia stanowiska w wielu kwestiach dotyczących specyfiki prawa UE oraz relacji tego prawa z prawem polskim na mocy otrzymanego członkostwa. W wyroku z 11 maja 2005 roku⁶⁵ Trybunał wskazał, że prawo wspólnotowe nie jest prawem w pełni zewnętrznym wobec prawa państwa polskiego, bowiem prawo pierwotne stanowiące jest przez jego akceptację przez rządy Państw Członkowskich, a prawo pochodne kreowane jest przy udziale przedstawicieli rządów Państw Członkowskich w organach legislacyjnych UE. W konsekwencji, na terytorium RP współobowiązują podsystemy regulacji prawnych i winne one „koegzystować na zasadzie obopólnie przyjaznej wykładni i kooperatywnego współstosowania”⁶⁶. Trybunał uznał swoistość cech Traktatu akcesyjnego w porównaniu z klasycznymi umowami międzynarodowymi w postaci akceptacji dynamicznego charakteru systemu Unii Europejskiej⁶⁷. Uznał dalej, że koncepcja i model prawa europejskiego tworzą nową sytuację, w której obok siebie obowiązują autonomiczne porządki prawne, nie dające się sklasyfikować w żadnym z tradycyjnych ujęć monistycznych ani dualistycznych. Porządki te wzajemnie na siebie oddziałując mogą spowodować kolizję norm na linii prawo wspólnotowe – Konstytucja. Kolizji nie można, zdaniem Trybunału, rozstrzygnąć poprzez uznanie nadrzędności normy wspólnotowej w relacji do normy Konstytucyjnej. W wypadku takiej kolizji powodującej nieusuwalną sprzeczność, polski ustawodawca musi podjąć decyzję o zmianie Konstytucji, o spowodowaniu zmian w regulacjach wspólnotowych albo – o wystąpieniu Polski z Unii Europejskiej. Co więcej, Trybunał uznał, że wykładnia „przyjazna dla prawa europejskiego” ma swoje granice i nie może prowadzić do rezultatów sprzecznych z wyraźnym brzmieniem norm konstytucyjnych⁶⁸. Trybunał potwierdził zatem nadrzędność Konstytucji w stosunku do całego porządku prawnego, a w kontekście zasady prymatu, Trybunał dostrzegł ją jako eksponowaną przez luksemburski Trybunał Sprawiedliwości, ale odmówił jej wyłączności

---

⁶⁴ Szerzej zob. np.: A. Kalisz, *Wykładnia i stosowanie prawa wspólnotowego*, Warszawa – Kraków 2007, s. 108-110.

⁶⁵ Wyrok z dnia 11 maja 2005 r. Sygn. Akt K 18/04.

⁶⁶ Ibidem, s. 39.

⁶⁷ Ibidem, s. 42.

⁶⁸ Ibidem, s. 43-44.

w determinowaniu ostatecznych decyzji podejmowanych przez suwerenne państwa członkowskie w warunkach wspomnianej kolizji norm⁶⁹.

Na tle tego orzeczenia pojawiły się głosy wskazujące na konieczność zmian konstytucyjnych w związku z członkostwem Polski w Unii Europejskiej⁷⁰.

Sytuacja jest nieco bardziej specyficzna w odniesieniu do unijnego prawa o charakterze wtórnym ze względu na swoisty charakter rozporządzeń, dyrektyw i decyzji wydawanych na szczeblu unijnym. Postanowienia traktatowe w tym zakresie wskazują jednoznacznie, iż „rozporządzenie ma zasięg ogólny, wiąże w całości i jest bezpośrednio stosowane we wszystkich Państwach Członkowskich”. Dyrektywa z kolei „wiąże każde Państwo Członkowskie, do którego jest kierowana w odniesieniu do rezultatu jaki ma być osiągnięty [...]”. Decyzja wreszcie „wiąże w całości” tych do których jest skierowana⁷¹. Trzykrotnie zatem Traktat używa pojęcia „wiąże” w odniesieniu do aktów prawa wtórnego. W konsekwencji, z punktu widzenia prawa Unii Europejskiej nie ulega wątpliwości, iż prawo wtórne znajduje swoje pewne miejsce w relacjach z prawem krajowym Państw Członkowskich. Potwierdza to także konsekwentnie Trybunał Sprawiedliwości w orzeczeniach powoływanych powyżej w części dotyczącej zasad prawa UE.

Konstytucja RP zawiera w tym zakresie postanowienie ogólne, zgodnie z którym „jeżeli wynika to z ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowy konstytuującej organizację międzynarodową, prawo przez nią stanowione jest stosowane bezpośrednio, mając pierwszeństwo w przypadku kolizji z ustawami” (art. 91 ust.3 Konstytucji RP). W konsekwencji prawo Unii Europejskiej, tak pierwotne jak pochodne, znajduje swoje miejsce w polskim porządku prawnym, a źródła prawa pochodnego, czyli rozporządzenia, dyrektywy i decyzje są w Polsce stosowane zgodnie z obowiązującymi zasadami pierwszeństwa, skutku bezpośredniego i skutku pośredniego.

---

⁶⁹ Ibidem, s. 44-45.

⁷⁰ Tak zob.: W. Czapliński, *Traktat Akcesyjny a Konstytucja RP z 1997 roku w oczach Trybunału Konstytucyjnego – Wiele hałasu o nic?* – opinia z dnia 12 lutego 2012 r. opublikowana na stronie internetowej Kancelarii Karolak i Wspólnicy, tryb dostępu: <http://www.korporacje.com/wordpress/blog/2006/02/12/traktat-akcesyjny-a-konstytucja-rp/> [20.06.2016].

⁷¹ Na podstawie art. 288 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej.

Podkreślić należy, że z punktu widzenia prawa UE, ocena ważności aktów prawnych Unii Europejskiej należy do wyłącznej kompetencji Trybunału Sprawiedliwości w Luksemburgu. W tym kontekście znacznej krytyce uległ wyrok polskiego Trybunału Konstytucyjnego z 16 listopada 2011 roku⁷², w którym Trybunał dokonał oceny rozporządzenia unijnego – aktu prawa pochodnego – w kontekście jego zgodności z przepisami konstytucyjnymi, co do tej pory nie było praktykowane przez sądy konstytucyjne w innych Państwach Członkowskich i co stoi w zupełnej sprzeczności z istotą prawa Unii Europejskiej przedkładaną przez Trybunał Sprawiedliwości⁷³.

Podsumowanie

Podsumowując można stwierdzić, że chociaż polskie członkostwo w Unii Europejskiej jest już głęboko zakorzenione, a miejsce prawa unijnego zdaje się być już ugruntowane, to orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego nie jest w tym zakresie ani spójne między poszczególnymi wyrokami, ani w pełni zgodne z wykładnią konsekwentnie dokonywaną przez Trybunał Sprawiedliwości. Nie ulega natomiast wątpliwości, że stabilne członkostwo nie idzie w parze ze stabilnym interpretowaniem prawa UE, szczególnie w kontekście przepisów konstytucyjnych.

Podjęmowane próby nowelizacji Konstytucji RP poprzez wprowadzenie oddzielnego rozdziału poświęconego albo konkretnie „Członkostwu Rzeczypospolitej w Unii Europejskiej” albo rozdziału regulującego „przekazanie kompetencji organizacji międzynarodowej” utknęły w procedurach legislacyjnych VI kadencji Sejmu, a wielość zmian postulowanych w doktrynie nieustannie dostarcza materiału do dyskusji tak dynamicznej, jak dynamiczny jest proces integracji europejskiej⁷⁴.

---

⁷² Wyrok z dnia 16 listopada 2011 r., sygn. akt SK 45/09.

⁷³ Zob. R. Grzeszczak, *O zasadzie...*, op. cit., P. Bogdanowicz, P. Marcisz, *Szukając granic kontroli - glosa do wyroku TK z 16.11. 2011 r. (SK 45/09)*, „Europejski Przegląd Sądowy”, 2012 nr 9, s. 47-52.

⁷⁴ Na temat projektów zmian Konstytucji zob.: K. Kubuj, J. Wawrzyniak, *Europeizacja...*, op. cit., s. 211-220 i cytowana tam literatura.

Bibliografia

Akty prawne i orzecznictwo:

- Rozporządzenie 261/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 lutego 2004 roku ustanawiające wspólne zasady odszkodowania i pomocy dla pasażerów w przypadku odmowy przyjęcia na pokład, albo odwołania lub dużego opóźnienia lotów (Dz. Urz. UE L 46).
- Dyrektywa 2011/24/UE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 9 marca 2011 r. w sprawie stosowania praw pacjentów w transgranicznej opiece zdrowotnej (Dz. Urz. UE L 88).
- Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej z 1957 roku (Dz. Urz. UE C 326 2012).
- Traktat o Unii Europejskiej z 1992 roku (Dz. Urz. UE C 326 2012).
- Konstytucja Irlandii, wersja tłumaczenia z archiwum sejmowego, tryb dostępu: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/irlandia.html> [20.06.2016].
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483).
- Deklaracja nr 17, Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, Akt Końcowy (Dz. Urz. UE C 326 , 26/10/2012).
- Ustawa z dnia 14 kwietnia 2000 r. o umowach międzynarodowych (Dz. U. z 2000 r. Nr 39, poz. 443 ze zm.).
- 10 czerwca 2014 roku – Sąd Rejonowy dla Krakowa-Śródmieścia w Krakowie Wydział I Cywilny; 30 czerwca 2014 roku – Sąd Rejonowy Katowice-Zachód w Katowicach.
- Wyrok w sprawie 26/62 *Van Gend en Loos*.
- Wyrok w sprawie 6/64 *Costa v. ENEL*.
- Wyrok w sprawie 6/64 *Flaminio Costa v. ENEL*.
- Wyrok w sprawie 11/70 *Internationale Handelsgesellschaft*.
- Wyrok w sprawie 106/77 *Simmenthal SpA*.
- Wyrok w sprawie 103/88 *Costanzo*.
- Wyrok w sprawie 224/97 *Ciola*.
- Wyrok w sprawie 314/08 *Filipiak*.
- Wyrok w sprawie 43/75 *Defrenne v. Sabena*.
- Wyrok w sprawie 34/73 *Fratelli Variola*.
- Wyrok w sprawie 41/74 *Van Duyn*.

Wyrok w sprawie 9/70 *Franz Grad*.
Wyrok w sprawie 106/77 *Simmenthal II*.
Wyrok w sprawie 14/83 *Von Colson*.
Wyrok w sprawie 555/07 *Küçükdeveci*.
Wyrok w połączonych sprawach 397/01 do 403/01 *Pfeiffer*.
Wyrok w sprawie 14/68 *Walt Wilhelm*.
Wyrok w sprawie 11/70 *Internationale Handelsgesellschaft*.
Wyrok w sprawie 213/89 *Factortame*.
Wyrok w sprawie 143/88 i 92/89 *Zuckerfabrik*.
Wyrok z dnia 27 kwietnia 2005 r., sygn. akt P 1/05.
Wyrok z dnia 11 maja 2005 r. sygn. akt K 18/04.
Wyrok z dnia 16 listopada 2011 r., sygn. akt SK 45/09.

Literatura:

- Adam R., Safjan M., Tizzano A., *Zarys prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2014.
- Arnold R., *Koncepcje suwerenności w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej a integracja europejska*, [w:] *Suwerenność i Integracja Europejska. Materiały pokonferencyjne*, W. Czapliński, I. Lipowicz, T. Skoczny, M. Wyrzykowski (red.), Warszawa 1999.
- Banaszkiewicz B., Bogdanowicz P. (oprac.), *Relacje między prawem konstytucyjnym a prawem wspólnotowym w orzecznictwie sądów konstytucyjnych państw Unii Europejskiej*, Biuro Trybunału Konstytucyjnego, Zespół Orzecznictwa i Studiów 2006.
- Barcz J., Kawecka-Wyrzykowska E., Michałowska-Gorywoda K., *Integracja europejska w świetle Traktatu z Lizbony. Aspekty ekonomiczne*, Warszawa 2012.
- Barcz J., *Przewodnik po prawie Unii Europejskiej*, Warszawa 2009.
- Biernat S., *Zasada pierwszeństwa prawa unijnego po Traktacie z Lizbony*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2015, t. XXV.
- Budziło K. (red. prow.), *Wybrane orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego związane z prawem Unii Europejskiej (2003-2014). Studia i Materiały Trybunału Konstytucyjnego*, t. L, Warszawa 2014.
- Cesarz M. *Porządek prawny Unii Europejskiej*, [w:] *Procesy integracyjne i dezintegracyjne w Europie*, A. Pacześniak, M. Klimowicz (red.), Wrocław 2014.

- Ciapała J., *Wokół pojmowania i wykonywania suwerenności w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej – kilka uwag podstawowych lecz czy przekonujących?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. XXXI.
- Craig P., G. de Búrca, *EU Law. Text, Cases and Materials*, Oxford 2011.
- Czapliński W., *Glosa TK do wyroku z 27 kwietnia 2005 r., sygn. P 1/05 z dnia 26.06.2005*, opublikowana na stronie internetowej Kancelarii Karolak i Wspólnicy, tryb dostępu: <http://www.korporacje.com/wordpress/blog/2005/06/21/glosa-tk-do-wyroku-z-27-kwietnia-2005-r/> [20.06.2016].
- Czapliński W., *Prawo UE a prawo międzynarodowe – uwagi na tle wyroku ETS z 3.09.2008 r. w połączonych sprawach: C-402/05 Y.A. Kadi v Radzie UE i C-415/05 P. Yusuf i Al. Bakaraat v. Radzie UE*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2010, nr 4.
- Czapliński W., *Prawo wspólnotowe a prawo wewnętrzne w praktyce sądów konstytucyjnych państw członkowskich (wybrane zagadnienia)*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2004, nr 2.
- Czapliński W., *Traktat Akcesyjny a Konstytucja RP z 1997 roku w oczach Trybunału Konstytucyjnego – Wiele hałasu o nic? – opinia z dnia 12 lutego 2012 r.* opublikowana na stronie internetowej Kancelarii Karolak i Wspólnicy, tryb dostępu: <http://www.korporacje.com/wordpress/blog/2006/02/12/traktat-akcesyjny-a-konstytucja-rp/> [20.06.2016].
- Folsom R. H., *Principles of European Union Law*, Saint Paul 2005.
- Górski A., A. Sakowicz, *Na przekór prawu UE. Implementacja europejskiego nakazu aresztowania*, „Analizy natolińskie” 2006, nr 7(11).
- Górski M., *Skargi wymuszające przestrzeganie prawa Unii Europejskiej przez państwa członkowskie*, [w:] *Ustrój Unii Europejskiej*, J. Barcz (red.), Warszawa 2010.
- Grzeszczak R., *O zasadzie pierwszeństwa prawa UE, wzorcach kontroli konstytucyjności aktów instytucji UE i nieco krytyki na temat wyroku polskiego Trybunału Konstytucyjnego z 16.11.2011 roku*, „Prawo Europejskiej w praktyce” 2012, nr 1(91).
- Grzeszczak R., *Prawnoustrojowe konsekwencje członkostwa Polski w Unii Europejskiej – wybrane aspekty z perspektywy pięciu lat praktyki członkostwa*, [w:] *Polska pięć lat w Unii Europejskiej*, S. Konopacki (red.), Łódź 2009.

- Grzeszczak R., *Wielość roszczeń do władzy konstytucyjnej – o stosunku prawa UE do międzynarodowego porządku prawnego*, [w:], *Unia Europejska a prawo międzynarodowe. Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. Elżbiecie Dyni*, L. Brodowski, D. Kuźniar-Kwiatek (red.), Rzeszów 2015.
- Hartley T. C., *The Foundations of European Union Law*, Oxford 2010.
- Kaczorowska A., *European Union Law*, Routledge, London – New York 2011.
- Kalisz A., *Wykładnia i stosowanie prawa wspólnotowego*, Warszawa – Kraków 2007.
- Kenig-Witkowska M.M., Łazowski A., Ostrihansky R., *Prawo instytucjonalne Unii Europejskiej*, Warszawa 2011.
- Kornobis-Romanowska D., *Sąd krajowy w prawie wspólnotowym*, Kraków 2007.
- Kranz J., *Państwo i jego suwerenność*, „Państwo i Prawo” 1996, nr 7.
- Kraśnicka I., *Reception of EU Law in Polish Courts – A Case of „Teddy Bear” Law*, [w:] E. Kuźlewska, D. Kloza, I. Kraśnicka, F. Strzyczkowski, *European Judicial Systems as a Challenge for Democracy*, Cambridge – Antwerp – Portland 2014.
- Kubuj K., Wawrzyniak J., *Europeizacja konstytucji państw członkowskich Unii Europejskiej*, Warszawa 2011.
- Kwiecień R., *Miejsce umów międzynarodowych w porządku prawnym państwa polskiego*, Warszawa 2000.
- Kwiecień R., *Suwerenność państwa. Rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie międzynarodowym*, Kraków 2004.
- Lenaerts K., Van Nuffel P., *Constitutional Law of the European Union*, London 2005.
- Liżewski B., *Prawo międzynarodowe w polskiej praktyce sądowej*, Lublin 2005.
- Mik C., *Europejskie prawo wspólnotowe*, Warszawa 2000.
- Mik C., *Metodologia implementacji europejskiego prawa wspólnotowego w krajowych porządkach prawnych*, [w:] *Implementacja prawa integracji europejskiej w krajowych porządkach prawnych*, C. Mik (red.), Toruń 1998
- Ostropolski T., *Problemy konstytucyjne państw członkowskich Unii Europejskiej w związku z Europejskim Nakazem Aresztowania*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 5.

- Saganek P., *Podział kompetencji pomiędzy Unię Europejską a państwa członkowskie oraz w ramach Unii Europejskiej*, [w:] *Ustrój Unii Europejskiej*, J. Barcz (red.), Warszawa 2010.
- Standardowy Eurobarometr 84. Raport Krajowy. Opinia publiczna w Unii Europejskiej. Polska. Jesień 2015*, tryb dostępu: <http://ec.europa.eu/COMMFronOffice/PublicOpinion> [20.06.2016].
- Stein T., *Suwerenność, organizacja międzynarodowa i integracja*, [w:] *Suwerenność i Integracja Europejska. Materiały pokonferencyjne*, W. Czapliński, I. Lipowicz, T. Skoczny, M. Wyrzykowski (red.), Warszawa 1999.
- Taborowski M., *Konsekwencje naruszenia prawa Unii Europejskiej przez Sądy Krajowe*, Warszawa 2012.
- Wróbel A. (red.), *Stosowanie prawa Unii Europejskiej przez sądy*, t. I, LX, Warszawa 2010.
- Zirk-Sadowski M., *Tożsamość konstytucyjna a prawo europejskiej*, „Analizy natolińskie” 2012, nr 1(53).